

# РУСИ –ГРАДИТЕЉИ У КРАГУЈЕВЦУ 1920-1941.г.

---

др. Верољуб Трифуновић, д.и.арх.

## АБСТРАКТ

Улога руске емиграције у Краљевини Срба Хрвата и Словенаца се озбиљније сагледава тек почетком 21.века. Највише се пише о њиховом деловању у Београду. Тако је и у области архитектуре и урбанизма. Ово саопштење има за циљ да обради допринос избеглих Руса грађењу Крагујевца и Шумадије у међуратном времену. На основу расположиве документације евидентирано је деловање 23 стручњака - архитеката, грађевинских инжењера и техничара. Сигурно то није коначан списак, али указује на озбиљност ангажовања руских стручњака у планирању и грађењу Крагујевца. Посебно је обрађен рад тројице несумњиво најзначајнијих: инжењера Леонида Залогe (шефа Грађевинског одељења прагујевачке општине): архитекте Георгија Коваљевског (београдског урбанисте са значајним делима и у Крагујевцу) и професора Николаја Житкевића (супервизора инвестиција Војнотехничког завода).

## УВОД

Једна од последица револуционарних промена у Русији после 1917.г. био је егзодус великог броја људи. Део те популације нашао се у Србији. Руси су у Србији прихваћени са дужним напором да се врати захвалност царској Русији за помоћ и подршку пружену Србима у Првом светском рату после албанске голготе. (1.)

Поуздано се барата са бројем од 42 000 емиграната који су у три таласа стигли 1920.године. Сви су били радно способни. Преко 13% је имало високо, а преко 62% средње образовање. Краљевина СХС је тада имала преко 50% неписмених становника па је долазак руских емиграната значајно озбиљно квалификационо поправљање структуре запослених у привреди, образовању, култури... (2.)

У српској архитектури између два светска рата присутан је и већи број Руса досељених после Октобарске револуције. Неки од њих су били на веома важним пословима.

Никола Краснов је био дворски архитект. Виктор Лукомски је пројектовао Патријаршију, Двор на Дедињу и хотел на Авали. Ђорђе Коваљевски је радио Генерални урбанистички план Београда. Због недостатка наставника, а за повећани број предмета, савет Техничког факултета изабрао је између 1921. и 1924. године већи број Руса, емиграната, професора са руских Политехника, за контрактуелне професоре. Неки су предавали поједине предмете студентима архитектуре: Јаков Хлитчијев, Петар Зајончовски, Димитрије Красенски, Иван Свишчев.

Григорије Самојлов, Петар Анагности, Владимир Бјеликов... су студирали на Архитектонском факултету, а касније на истом били професори.

У Нишу су Руси радили незаобилазне пројекте: Зграду Универзитета (А.Теренковиц, Н.Краснов 1931-35.г.), Скупштину (Александар Медведев, 1938-48г.), Народно позориште (Всеволд Татаринев, 1937г.) .

Крагујевац је такође користио градитељска знања руских емиграната. Као центар Шумадије и као место великих инвестиција привлачио је стручњаке који су могли да допринесе изградњи града.

У том међуратном периоду, а посебно у време доласка Руса почетком двадесетих година, у Крагујевцу се много градило.

Обновљен је Војнотехнички Завод. Била је то капитална државна инвестиција, вероватно највећа у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Уз њу је дошла изградња Јадранске пруге (деоница Крагујевац-Митровица), асфалтног пута од Београда преко Тополе, регулације Лепенице, Грошничког водовода, електроенергетског система, и других крупних постројења. Настале су и значајне зграде: Болница, Учитељска школа, Пољопривредна школа, Офицерски станови, Соколски дом, Народна банка, Уред... Подигнута су два крупна стамбена комплекса - Стара и Нова Радничка колонија.

Извршен је први геодетски премер града. Урађен нов Генерални регулациони план града. Са друге стране, није било довољно домаћих инжењера и других кадрова за обављање свих тих послова. Ситуацију урађену 1920.г изразио је Васа Николић грађ. тех. цртач, а прегледао и оверио инжењер Драг. Марковић. Списак улица је потписао 1926.г. Мирољуб Обреновић грађ.инж.

Општински архитекта Раде Милосављевић појавио се тек у наредној деценији. Грађевинско одељење ВТЗ је водио стари инжењер Андра Велковић, а потом од 1925.године инг. Средоје Каранац.

Потребе су биле далеко веће.

Природно је да су пристигли „бели“ Руси попуњавали тај вакум. Имали су знања и искуства. Државне институције су их подржале. Пракса прихватила. Неки су боравак у нашој земљи доживели као станицу на путу ка Западу, док су многи трајно остали. Радили су и доприносили изградњи нове домовине.

Њихов рад је уграђен у крагујевачко наслеђе. Њихова имена нису систематски сачувана.(3.) После осамдесет година могу се у документацији наћи имена неких тадшњих градитеља.

На документима из двадесетих година срећу се потписи:

– АЛЕКСАНДАР ПАКАРИН

- ВЛАДИМИР МИХАЈЛОВСКИ
- НИКОЛА СКИБИНОВ
- АНТОН СОКОЛОВ
- ГАВРИЛО КОРБОЧИНСКИ
- НИКОЛА РАШЕВСКИ
- ВИКТОР ЗАЉЕВСКИ
- ДОБРОВОЉСКИ
- ГРИГОРИЈЕ ЗМИЈЕВСКИ

Технички биро је имао овл. инг. АЛЕКСИЈЕ БОГОРОДИЦКИ. (Дошколовао се наизменично са својим братом).

Овлашћени инжињер ГАВРИЛО КОРБОЧИНСКИ је потписивао Грађевинско предузеће „Морава“.

Геодета АЛЕКСАНДАР ШЧЕХИН је уз асистенцију ПУЗМАНа радио на катастарском премеру лепеничких села.

У Грађевинском одељењу ВТЗ-а су око 1924 .г. инжењери:

- ГЛАТКОВ
- САЧКОВ и
- КВАСКОВ

Б. ШАБЛОВСКИ је „проектовао“ капију Чомићеве основне школе 1926.г.

ПАВЕЛ НАЈДАНОВ је „копирао“ ограду 1926.

Звоник Нове цркве је саграђен 1928.године. По пројекту београдског архитекте ЛЕОНИДЕ ЗАХАРОВИЧА МАКШЕЈЕВА. ( 4.)

Сигурно је ово само део имена које је било могуће наћи и записати.

Можда ће послужити као основа за проширивање и допуњавање.

По значају њиховог рада за Крагујевац, а на основу сачуваних докумената, могу да се издвоје тројица посебних.

- Леонид Залоба.
- Георгије Коваљевски.
- Никола Житкевић.

## **1. ИНЖЕЊЕР ЛЕОНИД ЗАЛОГА**

Шеф Грађевинског одељења крагујевачке општине у деценијама између два светска рата.

Расположиве документе са његовим потписом пратимо од 1926. до 1941. године. Најчешће као руководиоца који је „видео“ пројекте сарадника. Међутим, његова улога у грађењу Крагујевца има стратешке развојне компоненте.

### 1.1 ГЕНЕРАЛНИ РЕГУЛАЦИОНИ ПЛАН

Јасно је обележено учешће инг. Леонида Залогe у припреми и доношењу „Генералног регулационог плана града Крагујевца“.

У фази припреме он програмира потребе.

Суд општине града Крагујевца и Општински одбор под председништвом Војислава Калановића током 1927. године констатују потребу израде новог генералног регулационог плана. Општина доноси одлуке да:

- Будући нови реон вароши буде обележен на лицу места.
- У новом реону треба одмах геодетски снимити терен.
- Нови план вароши буде урађен у 1928.г.

Шеф Грађевинског одељења инг. Леонид Залогa програмира основне димензије дугорочног развоја Крагујевца:

„Садашња количина становника .....18 000.

Услед проширења фабрике Арт.техничког завода очекује се прираштај становника око.....5 000.

Прираштај за 30 година (3% годишње).....32 000.

Целокупно становништво града Крагујевца биће 1960.г.....55 000.

Према томе површина реона вароши мора да буде  $55\ 000 \times 100 = \dots\dots\dots 550$  хектара.“ (5.)

Инжењер Леонид Залогa потом учествује у одређивању граница територије за први геодетски премер Крагујевца.

Као члан одбора прати израду Скице Генералног регулационог плана коју припрема арх. Михаило Радовановић истакнути урбаниста из Београда.

У Грађевинском одељењу, којим руководи Залогa, архитект Раде Милосављевић одобрену Скицу разрађује у Генерални регулациони план.

На Генералном регулационом плану ГРАДА КРАГУЈЕВЦА из 1936. пре потписа председника градске општине Алексе Обрадовића стоји потпис: Видео шеф грађевинског одељења инг. Л. Залогa.

Он је једини стручњак који у континуитету, од 1927 до 1937. године усмерава припрему и доношење Генералног регулационог плана. Тиме даје лични печат међуратном планирању Крагујевца.

## 1.2 ИНФРАСТРУКТУРА

У надлежност Грађевинског одељења спадали су и инфраструктурни објекти. Наредна два документа указују на непосредно учешће Леонида Залогe у развоју градског електросистема.

Сачуван је пројекат Електричне централе из 1926. г. са потписом инг. Л. Залогe. Изгледа да је то реконструкција постојећег објекта изграђеног 1919.на коме је стајао натпис „Подигла општинска управа МСМХИХ“ и датум 20. IX 1920. Централа се налазила на левој обали Лепенице, код Камене ћуприје.(6.)

Распоред и продају струје врши општина. Градско осветљење је ван буџета општине и покрива се приходима од претплатника. И то је предмет пажње Леонида Залогe као упоредна развојна предност Крагујевца.

У чланку „ ЕЛЕКТРИФИКАЦИЈА ГРАДА КРАГУЈЕВЦА“ објављеном 1931. г. он обавештава да Друштво А.Д. Јелица планира три далековода са Овчар-Каблара до Крагујевца и два трансформатора, што Крагујевцу са те хидроцентрале обезбеђује око 4.500.000 КВЧ годишње. Једна трафостаница је подигнута у Палилулском потоку. Друга – на Сушици.

**„Тиме општина пружа могућност и великим индустријама да отворе своја предузећа јер располаже великом резервом неискоришћене струје.“**- пише шеф Грађевинског одељења инжењер Леонид Залогa.

Цитиран је још један чланак о инфраструктури :

Л. Залогa, НОВИ ВОДОВОД У КРАГУЈЕВЦУ, Југословенски дневник, априла 1931.г.

## 1.3 ГРАЂЕВИНСКО ОДЕЛЕЊЕ

Као шеф Грађевинског одељења крагујевачке општине инг. Леонид Залогa контролише планове за реализацију. Под ознаком „видео“ потписује:

- „Измену регулације града Крагујевца, Угао Косовске и Ненадовићеве ул“ 1926.г.
- Општинско имање звано „Босна 1 и 2“ у ул. Карађорђевој и „План дела општинског имања званог Босна уступљеног Уреду за осигурање радника на углу ул Карађорђевоје и Цара Душана“.

Потписао је „Тип градске клупе“ 1931.г.

Члан је комисије за доградњу Соколског дома „Матице“ 1933.г.

Исто је и на Плану за зграду дечјег обданишта друштва "Кнегиње Зорке" из 1936.г.

Члан Грађевинског одбора за пројекат Занатског дома 1937.г. На пројекту Занатског дома је потписан под бројем 3. као члан комисије у којој су још и један инжењер и један лекар (др.Душан Михаиловић).

На Пројекту за зграду основне школе у улици Соколској 1938. г. пише: Видео инг. Леонид Залого.

Поред стручног рада, Леонид Залого је давао одељењу висок цивилизован тон реда и понашања.

Опис Миодрага Михајловића Талпарца, геометра, говорио је о томе. Атмосферу у Грађевинском одељењу су карактерисали: рад, уважавање, респект. Шеф је налоге давао веома љубазно, а није било замисливо да не буду извршени.

Инжењер Залого је радио одговорне послове на грађењу Крагујевца. Током две деценије био шеф Грађевинског одељења крагујевачке општине. Предложио нове границе града за премер 1928. И дугорочне димензије Крагујевца.

Највећи број докумената из међуратног периода носи ознаку: “Видео Шеф Грађевинског одељења – инг. Л.Залого“. Бавио се развојем града. Чланак, који је написао 1931. указује на развој капацитета електрике као повољност за инвестирање у Крагујевцу.

Отишао је из Крагујевца 1941. године. Потпис из јануара 1941.г. је последњи доступан документацији овог текста. Други светски рат је прекинуо рад инжењера Залого у Грађевинском одељењу крагујевачке општине.(7.)

## 2. АРХИТЕКТ ГЕОРГИЈ ПАВЛОВИЧ КОВАЉЕВСКИ ( Јелисаветград 20. апр. 1888 - ?)

Спада у врх руских архитеката који су деловали у престоници.

Завршио Технички факултет у Кијеву где је био шеф Одсека за генерални план града и професор на Политехничком институту. У Југославији од 1920 до 1944 води Биро за генерални план Београда. Радио пројекте за уређење Теразијске терасе, Славије и трга код Кнежевог споменика, као и више генералних планова за мање градове у Србији. ( 8.)

После међународног конкурса разрадио је Генерални план Београда (1924.г), у коме се јавља и идеја о Новом Београду на левој обали Саве. Пројектант таквог калибра био је ангажован и за неке важне пројекте у Крагујевцу.

### 2.1. ПРОЈЕКАТ ЗА ОПШТИНСКИ ДОМ.(1928)

На општинском плацу при ушћу Ердоглијског потока некад је била пијачна шупа, а потом стара зграда Суда општине Крагујевац. Пред Први светски рат на тој локацији је пројектован Општински дом. Пројекат је урадио инжењер Душан Нинковић, а потом редизајнирао професор Бранко Таназевић. Рат је омео реализацију па је нов пројекат поверен Георгију Коваљевском. По новом, знатно богатијем програму пројектована је репрезентативна грађевина. Еклектичка палата са сутереном, приземљем и два спрата. Западно крило је било градски хотел, а источно- општинска управа. Пројекат није

реализован јер је дошла велика економска криза. По свом монументалном концепту требало је да доминира на Кнез Милошевом венцу.

## **2.2 СКВЕР КОД НАЧЕЛСТВА У ВАРОШИ КРАГУЈЕВЦУ (ограда 1928.г.)**

На палату Окружног начелства у прве две деценије се директно ослањао озелењени партер. Крајем двадесетих година промењено је саобраћајно решење. Улица Карађорђева је прошла испред Суда. Тако је настао сквер на коме се сада налази споменик Војводи Путнику. Сквер је барокне основе. Пројекат ограде показује да га је обликовао архитект Коваљевски. (9.) (Има назнака да је Г.К. допринео и концепту обликовања Малог парка, који је пројектовао арх. Раде Милосављевић. Остаје за истраживање да се утврди његова улога у обликовању сквера код Крста и споменика Чешког гробља.).

## **2.3 ТРЖНИЦА (1929.)**

По пројекту Коваљевског страни извођач је подигао најмодернију пијачну зграду међуратне Југославије. Стилски мешовиту. Са класицистичким стубовима. Са применом стакла и челика на модеран начин. Фауном у орнаментима. Међутим, функционалност хале је била несумњива. Урбанистички је дала печат Милошевом венцу. Пружила је изванредну ликовну позадину касније подигнутом Споменику палим Шумадинцима. Иза главне хале је саграђен павиљон у коме је било и Грађевинско одељење општине.

## **2.4 ДОМ ПОЖАРНЕ ДРУЖИНЕ.(1933.)**

Сачувани су оригинали Скице дома Пожарне дружине .(10.) Идејног решења које је урадио арх Коваљевски. Пројекат је урађен са потписом и печатом овлашћеног архитекте инг. Михаила Радовановића уз потписе Коваљевског и арх. Бранка Маринковића.

Сарадња са бироом арх. Михаила Радовановића довела је до остварења једног од најбољих објеката међуратног Крагујевца. Показује промену стила Коваљевског. Од еклектике се преоријентише ка Модерни.

Улога архитекте Георгија Коваљевског у формирању урбане слике Крагујевца је материјализована. Пијачна хала, Дом Пожарне дружине и сквер испред Суда су градитељско наслеђе трајне вредности. Нажалост, пројекат Општинског дома није реализован.

## **3. ПРОФЕСОР НИКОЛА АЛЕКСАНДРОВИЧ ЖИТКЕВИЋ (1868-1945)**

По струци је био грађевински инжењер. У царској Русији је био заслужни редовни професор Николајевске војно-инжењерске академије у Петрограду са чином генерала.

У Београду је био истакнути члан руских удружења. Председник Секције војних инжењера у Савезу руских инжењера у Краљевини СХС. Своју диплому је нострификовао 1931.г. Предавао је на Техничком факултету као хонорарни професор.(11)

Има изузетну, супервизорску, улогу у инвестицијама обнове Војнотехничког завода после Првог светског рата. У том корпусу и Старе радничке колоније. Супервизор је врховни стручни ауторитет при планирању и грађењу. Карактеристично је да Краљевина СХС та овлашћења за огромне инвестиције у Крагујевцу поверава емигранту. Референце професора Николе Александровича Житкевича су биле за поштовање.

### 3.1 ВОЈНОТЕХНИЧКИ ЗАВОД

У Првом светском рату Војнотехнички завод је претрпео тешка разарања. На Версајској мировној конференцији (1919) изнет је податак о степену оштећења ВТЗ у висини од 70% од укупне вредности из 1914.г. (која је тада износила 39 080 000 динара).

Неко време је у новој држави постојала дилема око даљег развоја војне индустрије у Крагујевцу. Због недостатка воде.

Ипак, од 1923.г. праве се планови модернизације ВТЗ.

Та стратешка државна одлука била је од пресудног значаја за међуратни период грађења Крагујевца. Одржан је континуитет индустријализације Србије започет изградњом Тополивнице у 19. веку. Највећа индустрија и у новој, проширеној држави наставила је да се развија у Крагујевцу.

Наставак индустријског развоја дао је карактер граду. Моћни инвестициони подухвати мењали су Завод. Али, и град. И Шумадију. Сигурно је то и била намера оних који су одлучивали.

Лиценца је купљена од белгијске фирме "Fabrique National" из Херстала код Лијежа.

Отуда су стизали и идејни пројекти за нове грађевине. Разрађивао их је тим у Заводу под супервизијом професора Николе Житкевића. У Грађевинском одељењу ВТЗ-а око 1924.г. раде српски инжењери и доста руских емиграната. Ангажовање стручњака Руса даје одређен квалитет новом инвестиционом циклусу.

Као и у Селесковићево време – на врху пирамиде инжењера био је врхунски стручњак.

Професор.

У новом инвестиционом циклусу саграђени су:

- 1925-27 нова зграда Лабораторијума
- 1926 Артиљеријска радионица; (предузеће "Дело" инг Јуришића, Загреб)
- 1927. фабрика пушака и фабрика пешадијске муниције



- Електрична централа
- Дечје обданиште и фабричка амбуланта
- Ватрогасна кула
- регулација Лепенице,
- Брана са уставом
- 1928. Управна зграда са парком
- Стан управника са парком
- пруга за Медну
- 1929-30. нова Ковачница и котларница
- 1933. Упаљачница
- новоподигнуте радионице: алатница, столарница, и радионица за оправку моторних возила
- 25. септ. 1938. ваљаоница
- почетком 1940.....Збројовка

Резултат инвестирања у периоду између два светска рата је потпуно нова структура Војнотехничког завода са неколико функционалних група.

Војна индустрија Крагујевца је постала град у граду. Остаје изван грађевинског реона у новом Генералном регулационом плану Крагујевца из 1931. Иако је ослоњена на градски центар.

Ограђен високим зидом Војнотехнички завод - највећа српска фабрика. Забрањени град.

Свакако је тај карактер индустрије опредељивао да њено планирање и изградња буду под супервизорством врхунског војног инжењера. Са друге стране, није даво на увид јавности веома значајне градитељске резултате.

### **3.2. ОБЈЕКТИ СТАНДАРДА**

У другу групу у оквиру инвестиција у ВТЗ двадесетих година спадају:

- интернат Војнозанатлијске школе;
- надградња Војнозанатске школе
- Стан управника
- Официрски станови
- Дечје обданиште и фабричка амбуланта
- Стара радничка КОЛОНИЈА

Објекти ове групе не спадају у класичне индустријске функције. Подигнути су као надградња корпоративног односа фабрике и њених радника. Дали су нов висок квалитет. Непознат у историји крагујевачке индустрије.

Нема ни у Краљевини СХС индустрије која је школовала Питомце, нити саградила радничко насеље равно Колонији.

Најмодернији урбанистички потез у Крагујевцу 1920-тих година учињен је реализацијом Радничке колоније.

Радничка Колонија у Крагујевцу (1925-1928) саграђена је на европским актуелним принципима грађења радничких насеља. За потребе Војнотехничког завода грађено је више од 100 зграда у којима је настањено преко 500 породица са око 2.000 становника. Ништа слично није реализовано у међуратној Југославији на плану овог вида становања. Дрвене типске зграде, 89 кућа са 332 стана, подигнуте су на простору од 23 хектара средствима добијеним на име немачких репарација. Отуда је и директан немачки утицај на организацију простора. Из средстава Војнотехничког завода, на површини од 8,2 хектара изграђене су 18 кућа са 72 стана. Саграђени су и школа, соколски дом, амбуланта, продавнице и други заједнички садржаји. У центру насеља био је парк са павиљоном за музику, скулптуром, и шетним стазама. Примењен је строги ортогонални модел уличне мреже са рационалним правоугаоним градским блоковима.

Улице су биле уређене и озелењене, а слободни простори између зграда-контролисано засађивани.

Мало је радничких насеља у ондашњој Европи која би се могла упоредити са Радничком колонијом у Крагујевцу. Реализована је за потребе велике фабрике истовремено са инвестирањем у производне погоне. Колективним средствима решен је проблем становања великог дела радничке популације. Пројекат је имао европску теоријску подлогу и консеквентно је имплементиран. Кроз дуг период експлоатације насеље је имало висок квалитет становања, да би у другој половини века почело да губи своје основне карактеристике.

### **3.3.ИНФРАСТРУКТУРНИ ОБЈЕКТИ И МРЕЖЕ**

Трећа вема значајна инвестициона целина су:

- водовод из Groшнице;
- железничка пруга до Медне;
- регулација река Лепенице и Ждраљице;
- Брана са уставом
- Два моста
- Пешачки мост
- Електрична централа
- Ватрогасна кула

Велика индустрија је морала да изгради озбиљну инфраструктуру. Инвестиције у ВТЗ су обухватиле и позиције које су поред фабрике служиле и граду. Groшнички водоводни систем је изузетно вредан. Регулације водотокова су штитиле и велики део Крагујевца. Град се из Завода снабдевао електричном енергијом до краја двадесетих година. Локални воз од Лапова и од Краљева превозио је раднике из околних насеља до посебне "Завод" станице у Крагујевцу. Била је то приградска железница која је функционисала и у једном делу послератног периода.

Војно Технички Завод као највеће предузеће војне индустрије у Југославији давао је печат Крагујевцу и током деценије пред Други светски рат. Национални значај се сагледава из предратне организације Завода.

Од 1. Јануара 1936. г. уведена је нова организациона шема Завода са одељцима: 1. Сарајево, 2. Скопље, 3. Загреб, 4. Чачак, 5. Обилићево и 6. Камник. Јасно се показује место ВТЗ-а у простору државе.

Крагујевац није административни центар једне од бановина, али је индустријски центар највишег ранга.

Предстоји прецизније сагледавање улоге професора Житкевића у огромном међуратном инвестиционом обиму послова везаних за Војнотехнички завод у Крагујевцу. (12)

У контексту међуратне изградње Војно техничког завода и пратећих инвестиција недовољно се зна о улогама инг. Андре Вељковића и инг. Средоја Каранца који су били на челу Грађевинског одељења ВТЗ током међуратног периода. (13).

## КА ЗАКЉУЧЦИМА

Знатан број руских градитеља градио је у Крагујевцу током међуратног периода. Учествовали су у великом инвестиционом таласу изазваном развојем Војнотехничког завода.

У недостатку довољно домаћих кадрова, Руси чине преовлађујући део у архитектури и грађевинарству Крагујевца. Посебно у двадесетим годинама, првој послератној деценији.

Запослени су у ВТЗу, општини и приватним компанијама.

Неки су носили веома одговорне високе функције. Највеће послове грађења Крагујевца до Великог рата водили су српски инжењери школовани у иностранству. После рата њих није било (14.). Празнину су попунили Руси.

Инжењер Леонид Залого је у Грађевинском одељењу општине наставио послове које је пред Први светски рат водио инжењер Душан Нинковић. Добрим делом је реализовао програм „За унапређење Крагујевца“ припремљен 1910. г.

Војнотехнички завод је реконструисан и проширен под супервизијом професора Житкевића. Он је на том послу настављач дела професора Тодора Селесковића, градитеља ВТЗ-а са краја 19. века.

Архитект Георгије Коваљевски у Крагујевцу показује ток српске архитектуре у међуратним годинама. Општински дом пројектује 1924.г. у стилу академизма. Тржница је 1928.г. у еклектичкој стилској мешавини, да би Дом Пожарне дружине 1933/34. г. градио у духу Модерне.

Поред ове тројице најистакнутијих , на планирању и грађењу Крагујевца наишли смо на још двадесетак руских стручњака. Осим пар изузетака, нестали су током Другог светског рата. На Варошком гробљу, међу преосталим руским споменицима, нема имена градитеља.

Није проучена њихова улога у грађењу Крагујевца.

У оквирима Србије и Југославије, у ретким књигама које обрађују архитектуру и урбанизам међуратног времена, по правилу се не наводе достигнућа из унутрашњости. Вероватно због војног карактера Војнотехничког завода не приказују се ни резултати изградње крагујевачке индустрије, а ни градских система и објеката саграђених у том великом инвестиционом циклусу. (15.) Природно да је остао необрађен и рад руских избеглица на планирању и изграђивању Крагујевца.

Развој града у периоду између два светска рата јесте незаобилазан у историји Крагујевца и Шумадије. Мора да буде на одговарајући начин заступљен и у мерама Србије и Југославије. У предстојећим вредновањима српског међуратног градитељства, архитектура и грађевинарство Крагујевца и Војнотехничког завода траже одговарајуће место. Руски градитељи су му дали допринос који заслужује да буде забележен.

## НАПОМЕНЕ

- 1) „ИГОР АНДРЕЈЕВИЧ РУДСКИ-живот и дело”- Група аутора; Кг.2003; Стр.13.- В.Н. Штрандман је са српском војском прешао Албанију. Кад су савезници отезали да их спасу, он је енергично обавестио Цара и Владу у Петрограду. Руски цар Николај Други Романов ултиматумом приморава савезнике који тек тада спасоносно пребацују бродовима Србе на Крф.
- 2) Исто. -Извор:Јовановић;1996. Мирослав Јовановић, ДОСЕЉАВАЊЕ РУСКИХ ИЗБЕГЛИЦА У КРАЉЕВИНУ СХС 1919-1929,;Бгд.1996...средином 1920 .кад је формирана Државна комисија за пријем и смештај руских избеглица... најзначајнија избегличка установа у читавом међуратном периоду...
- 3) „У име руске емиграције у Југославији и њенога делегата Василија Штрандмана, бившег руског посланика на нашем Двору, поздравио је Гимназију ђенерал и председник Руске колоније у Крагујевцу Константин Алексински.“- пише у СПОМЕНИЦИ МУШКЕ ГИМНАЗИЈЕ У КРАГУЈЕВЦУ ( Кг.1934; стр. 760). Да ли то указује да је Руска колонија у Крагујевцу била институција? Има ли сачуваних докумената о њеним члановима – градитељима?
- 4) „ЛЕКСИКОН СРПСКИХ АРХИТЕКАТА 19. И 20.ВЕКА“, Бгд,1999. Садржи податке о Макшејев Леониду, рођеном 1897. у Петрограду, који је тридесетих година доста пројектовао у Београду.
- 5) др.Верољуб Трифуновић –„INTERBELUM-архитектура о међуратном Крагујевцу“; Крагујевац, 2009.
- 6) У заоставштини Драгана Хаџића,геометра. Архив Шумадије.
- 7) „Испитивао га Страхинја Јањић.“-каже Миле Михајловић Талпарац,геодета у Грађевинском одељењу. На војничком гробљу у месту Kufstein у Аустрији

забележен је и Леонид Залого сахрањен 1946. године. Да ли је то био крагујевачки инжењер?

- 8) Каталог за изложбу “Руски сликари , вајари и архитекте у Крагујевцу 1920-1941“ ;Татјана Милосављевић.
- 9) „Сквер код Начелства у вар. Крагујевац- Ограда“; Ђ.Коваљевски 1928. (Фонд Д.Хацића у Архиву Шумадије.).
- 10) У заоставштини Драгана Хацића,геометра. Архив Шумадије.
- 11) Податке о Николају Александровичу Житкевићу дао је г.Алексеј Арсењев из Новог Сада преко архитекте мр. Михаила Медведева из Ниша.
- 12) На рад инжењера Житкевића указивао је прерано преминули крагујевачки историчар магистар Дејан Обрадовић.
- 13) Инжењер Андра Вељковић је био на том послу до 1925.г. Инжењер Средоје Каранац је водио грађевинске послове ВТЗ отприлике од 1925 . г. до Другог светског рата.
- 14) Тодор Селесковић је умро 1901.г. а Душан Нинковић 1911. Лука Ивковић је прешао на рад у Грађевинску дирекцију железнице.
- 15) Не приказују се чак ни у књизи групе аутора „ ЈУГОСЛАВИЈА НА ТЕХНИЧКОМ ПОЉУ 1919-1929“( Удружење југословенских инжењера и архитеката; Бгд. 1930) која је врло обиман материјал управо о изградњи у првој послератној деценији.